

VAZIRA DAVIROVA,

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti

XALQ MAQOLLARINING NASHR ETILISHI TARIXIDAN

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek xalq maqollarining to'planishi va nashr etilishi tarixi bosqichma-bosqich tahlil qilinadi. Tadqiqot XI asrdagi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asaridan boshlab, XIX – XX asrlarda Herman Vamberi, N.P.Ostroumov kabi xorijlik tadqiqotchilarning, shuningdek, Bekjon Rahmon, Sherali Ro'ziyev, H. Zarifov, M. Afzalov va T. Mirzayev singari o'zbek folklorshunoslarining maqollarni jamlash va nashrga tayyorlash borasidagi faoliyatini yoritadi. Maqolada o'zbek xalq maqollarining o'zbek hamda xorij olimlari tomonidan o'rganilishi va nashrga tayyorlash masalalari haqida so'z yuritiladi. Maqola o'zbek maqollarining ilk manbalardan tortib zamonaviy ilmiy nashrlargacha bo'lgan tarixiy jarayonini ixcham va tizimli ko'rsatishi bilan ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: o'zbek maqollari, paremiologiya, folklor, maqollar to'plami, xalq og'zaki ijodi, nashr tarixi, maqol, topishmoq, afsona, ertak, qo'shiq, urf-odat.

Аннотация: В данной статье поэтапно анализируется история собирания и издания узбекских народных пословиц. Исследование охватывает период от XI века — начиная с труда Махмуда Кашгарии «Девону лугати-т-турк» — до деятельности зарубежных исследователей XIX–XX веков, таких как Герман Вамбери и Н. П. Остроумов, а также узбекских фольклористов Бекжона Рахмона, Шерали Рузиева, Х. Зарифова, М. Афзалова и Т. Мирзаева, занимавшихся сбором и подготовкой пословиц к публикации. В статье рассматриваются вопросы изучения узбекских народных пословиц узбекскими и зарубежными учёными, а также проблемы подготовки их к изданию. Работа представляет ценность благодаря компактному и системному изложению исторического процесса развития узбекских пословиц — от ранних источников до современных научных публикаций.

Ключевые слова: узбекские пословицы, паремология, фольклор, сборники пословиц, устное народное творчество, история издания, пословица, загадка, легенда, сказка, песня, обычаи.

Jahon maqolshunosligida muayyan xalqning milliy-madaniy, tarixiy, diniy, ruhiy-falsafiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlari, hayotiy turmush-tajribalarining benazir in'ikosi bo'lgan maqollarni folkloristik-lingvistik jihatdan tadqiq qilish, ya'ni ularning mantiqiy-falsafiy hamda didaktik-lingvistik xususiyatlarini yoritish, shakllanish manbalari, etimologiyasini ochib berish, maqollarni xalqning kundalik hayoti, maishiy dunyoqarashi, qadriyat va an'analari, urf-odatlar bilan bog'liq holda tadqiq etish bu kunning dolzarb muammolaridan biri sanaladi. Jahon paremiologiyasidagi xalq maqollariga doir ilmiy-nazariy qarashlarni umumlashtirish, qardosh va noqardosh xalqlarda ko'p asrlar davomida shakllangan va to'plangan xalq maqollarni qiyoslash-chog'ishtirish masalalariga katta ahamiyat berilishi ham bejiz emas, albatta. Shunga ko'ra xalq maqollari nafaqat tilshunoslik va adabiyotshunoslik, balki folklorshunoslik nuqtayi nazaridan: ularning struktur-semantik, milliy-mental, kognitiv va universal xususiyatlarini aniqlash yuzasidan ham o'rganilgan va o'rganilib kelinmoqda.

Xalq maqollarini to‘plash va hayot qonuniyatlari sifatida keyingi avlodlarga yetkazish masalasi juda qadimdan dolzarb va muhim vazifa sanalgan. Jahon maqolshunosligi hamda lug‘atshunosligiga e‘tibor qaratilsa, xalq maqollarini yozib olinish tarixi ancha olis davrlarga borib taqalgani ma‘lum bo‘ladi. Bu borada jahon paremiologiyasida ancha ishlar amalga oshirilgan.

Jumladan, o‘zbek xalq maqollarining to‘planishi va nashr etilishi masalasi borasida ham talaygina ishlar amalga oshirilgan. Aslida, xalq maqollarini to‘plash, saralash, variant va versiyalarini chog‘ishtirib, asl maqol variantlarini aniqlab nashrga tayyorlash ancha muammoli va murakkab jarayon sanaladi. O‘zbek xalq maqollari dastlab, ma‘lum bir asar yoki to‘plam tarkibida jamlanib nashr qilingan bo‘lsa, XX asr boshlarida e‘tiboran alohida to‘plam sifatida nashr qilina boshlandi.

Biz o‘zbek paremiologiyasi va ilk xalq maqollarining jamlanmasi sifatida XI asrda yaratilgan ulkan tilshunos olimi, folklorshunos va etnografi Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asari ko‘z oldimizga keltiramiz. Mahmud Koshg‘ariy faoliyati va sa‘y-harakati natijasida o‘sha davr uchun xos xalq turkiy xalq maqollarining 295 tasi hozirga qadar saqlanib qolgan. Devonda xalq maqollari maxsus to‘plam sifatida jamlanmagan bo‘lsa ham, o‘rta asrlardagi xalq maqollarining shakli va mazmuni haqida to‘liq ma‘lumotga ega bo‘lish mumkin. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarini tadqiq etuvchi olimlar asar tarkibidagi xalq maqollarini saralab, alohida tadqiqotlar yaratdilar hamda to‘plamlar nashr ettirdilar. Bunday kichik risolalardan biri turk olimi Najib Osim tamonidan amalga oshirildi. Bu haqda A.Fitrat shunday deydi: “Devoni lug‘ot”ning ko‘p so‘zlari ostida maqollardan, she‘rlardan dalillar, toniqlar keltirilgan. Bular to‘qquz-o‘n asr burung‘i turk adabiyotining eng qimmatli namunalaridir. Turkiyot bilan mashg‘ul bo‘lg‘anlar bu she‘rlarg‘a, bu maqollarg‘a shuning uchun juda katta ahamiyat beradir. Usmonli turkshunoslaridan Najib Osim afandi “Devonu lug‘ot”dag‘i maqollarni olib izoh qilg‘an edi” [1.12.]. Demak, “Devon”dagi maqollarni ilk bor bir joyda jamlagan va ularning ma‘nosini o‘rganishni turk tarixchisi va tilshunosi Najib Osim boshlab bergan. Najib Osim 1924-yilda o‘zining “Eski savlar” nomli kitobini e‘lon qildi [12.]. Mazkur kitobda olim ilk bor “Devonu lug‘ati-t-turk” asaridagi 274 ta xalq maqollari jamlanadi va ularning har biriga maxsus izoh beriladi. Najib Osim mazkur asarni Kilislik Rifat Bilge tomonidan turk tiliga tarjima qilingan kitobidan foydalanadi. Asar turk tilida, 176 betni tashkil etadi. Najib Osim kitobning kirish qismida shunday yozadi: “Turk xalqi sav (ya‘ni ibratli so‘z) va otalar so‘ziga, ya‘ni xalq maqollariga tarixan katta e‘tibor qaratgan bo‘lib, bu kabi hikmatli jummalarni o‘zlashtirgan kishilarni donishmand va hikmat sohibi sifatida baholagan. Maqollarga amal qilmagan kishilarni yovvoyilar qatoriga qo‘shganlar va hikmatga hurmat ko‘rsatishni ijtimoiy qoidaga aylantirganliklari ko‘zga tashlanadi. Mazkur asarda jami 764 misra va taxminan 300 ga yaqin maqol (sav) keltirilgan bo‘lib, ular o‘sha davr turk jamoalari badiiy tafakkuri va og‘zaki ijodiyoti haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi” [13.].

Abdurauf Fitrat Najib Osimning mazkur risolasini o‘rgangach, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarini adabiy-tanqidiy nuqtai nazardan o‘rganishga kirishdi va 1927-yilda “Eng eski turk adabiyoti namunalari” nomi bilan risola e‘lon qildi. Mazkur risolada Fitrat dastlab Mahmud Koshg‘ariy haqida ma‘lumot berib, uning qomusiy olim ekanligini ta‘kidlaydi. Asarning ilmiy qimmatini alohida e‘tirof etib, shunday deydi: “Devoni lug‘ot”ning ko‘p so‘zlari ostida maqollardan, she‘rlardan dalillar, toniqlar keltirilgan. Bular to‘qquz-o‘n asr burung‘i turk adabiyotining eng qimmatli namunalaridir. Turkiyot bilan mashg‘ul bo‘lg‘anlar bu she‘rlarg‘a, bu maqollarg‘a shuning uchun juda katta ahamiyat beradir” [1.12.]. Abdurauf Fitrat mazkur risolada “Devonu lug‘oti-t-turk”dagi manzum va mansur parchalarni kiritib, ularning janriy tabiati, adabiy xususiyatlarini talqin qilgan. “Devonu lug‘oti-t-turk” izohli lug‘at bo‘lishi bilan bir qatorda, qadimgi turk adabiyoti va og‘zaki ijodiga mansub noyob asardir degan xulosaga kelgan.

Olim devondagi she‘riy parchalarni davriy va mazmuniy jihatdan o‘rganadi. Kitob uch bobga bo‘lingan. Birinchi bobni turk alplariga atalgan marsiyalarga bag‘ishlaydi. Ikkinchi bobda pand-

nasihat, odob-axloqqa doir xalq satrlariga e'tibor qaratadi. Uchinchi bob esa lug'at bo'lib, shu qo'shiqlar tarkibidagi so'zlar izohi va sharhiga bag'ishlanadi.

“Devonu lug'oti-t-turk” asaridagi xalq maqollariga alohida e'tibor qaratgan yana bir olim S.Mutallibov sanaladi. Uning fikriga ko'ra, “XI asrda bir shahar bilan ikkinchi shahar xalqlari, bir qabila bilan ikkinchi qabila a'zolari o'rtasida aloqa munosabat kuchaysa-da, biroq tilda xilma-xillik hukmron edi. Bunday holatlarga barham berish, tilda ma'lum normalar yaratish kabi ulug' va g'oyat sharaflı ishga ehtiyoj tug'iladi. Ana shu talabga javoban Mahmud Koshg'ariy o'zining “Devonu lug'oti-t-turk” asarini yozdi” [1.115.]. O'zbek tilshunosi S.Mutallibov devonni o'zbek tiliga sharhlari bilan tarjima qilar ekan undagi xalq maqollariga alohida e'tibor qaratadi. Asar tarjimasidan so'zng maxsus izohlar kiritilgan “Indiks”da devoda mavjud qadimgi turkiy qavmlarga tegishli bo'lgan maqollarni alohida ajratib har biriga maxsus izoh beradi.

O'zbek xalq maqollariga qiziqqan va ilk bor nashrga kiritgan xorijlik olimlardan biri Herman Vamberi bo'lib, u Xorazm xonligi va Buxoro amirligining tarixi, madaniyatini o'rgangan. Herman Vamberi o'zbek xalq og'zaki ijodiga qiziqib, ertak, afsona, rivoyat, jumladan, xalq maqollarini yig'ib nashr ettirgan. “Uning 1867-yilda Leypsigda nashr etilgan “Chig'atoy tili darsligi” xrestomatiya-lug'atiga folklor va adabiyotning ayrim namunalari qatori 112 ta o'zbek maqoli kiritilgan bo'lib, ularning nemis tiliga tarjiması ham berilgan [6.7.]. Nemis va o'zbek maqollarini qiyosan o'rganayotgan tadqiqotchi F.Bafojev shunday ma'lumot beradi: “Dastlab, 1865-yilda Vengriya davlat Fanlar akademiyasining filologiya bo'limi chop etgan “Tilshunoslik axboroti”ning 271-315-sahifalarida o'zbek folkloridan materiallar, jumladan, 44 maqol, shuningdek, bir qancha ertak va topishmoqlar ham nashr etilgan edi. Bu chet ellarda o'zbek folkloriga qiziqishning ortib borayotganidan darak berardi. Oradan ikki yil o'tib, venger olimi Herman Vamberi ham o'z kitobida o'zbek xalq maqollaridan namunalar e'lon qiladi” [2.33.]. H.Vamberi o'zbek maqollarini yig'ibgina qolmay, ularni o'z ona tiliga tarjima qilib, izohlashga ham harakat qiladi. Bu haqda adabiyotshunos Bahodir Karim, “Ma'lumki, Herman Vamberi 1863-1864 yillarda darvesh qiyofasida O'rta Osiyoga keladi. Imkoni doirasida manbalarni yig'ib, o'zi bilan olib ketadi. “O'rta Osiyoga sayohat” kitobidan keyin ko'p o'tmay Vamberining “Chig'atoy tili saboqlari” nomli yana bir kitobi bosiladi. Vamberi shu kitobining “Xrestomatiya” qismida bundan roppa-rosa bir yarim asr oldin, ya'ni 1867-yilda xalq og'zaki ijodining eng kichik janrlaridan biri – o'zbek maqollaridan 112 tasining aslini o'zbek-arabiy hamda lotin imlosida, shuningdek, davomidan olmon tiliga tarjimasini beradi”[3.178.], – deb yozadi. H.Vamberining o'zbek xalq maqollari kiritilgan “Chig'atoy tili darsligi” kitobi ilk bor 1867-yilda Leypsig (Germaniya)da chop etilgan bo'lsa, mazkur kitob 1975-yilda Amsterdam (Niderlandiya)da qayta nashr qilingan. Olim ushbu kitobining so'z boshida shunday yozadi: “Xitoydan Dunaygacha bo'lgan xalqlarning tillari, ularning ichki va tashqi munosabatlari, keyingi taraqqiyoti – hammasi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir... Bir paytning o'zida ikki e'tiqodda bo'lish juda og'ir ekan. Turkistonning sahro va o'tloqlarida yalangoyoq, darvesh qiyofasida yurib, til va adabiyotiga oid qimmatbaho materiallar yig'ib kelganim uchun hech kim hech narsa demasa kerak. Ularning fan rivoji uchun ahamiyati kattadir, degan umiddaman”[5.10.].

“Chig'atoy tili darsligi”da “Bir qancha o'zbek maqollari” sarlavhasi ostida keltirilgan o'zbek xalq maqollari hech qanday qoidaga amal qilmay (alifbo yoki mavzu tartibida), raqamlangan holda avval eski o'zbek va lotin yozuvida o'zbek tilida, so'ng ularning tarjiması nemis tilida berilgan. Bu haqida F.Bafojev shunday deydi: “Olim maqollarni avval arab va lotin alifbosida kiritadi.

تام نينك قولاغي بار.

Tamning kulagi bar,

Die hat auch Ohrn.

Ba'zi maqollardan so'ng qavs ichida yoki havola shaklida qo'shimcha izohlar ham berib o'tilgan. Ammo ularning hammasi ham maqol ma'nosini to'g'ri va to'liq ochib bermagan" [2.34.].

O'zbek xalq maqollarini to'plash va nashr ettirishga o'z hissasini qo'shgan yana bir xorijlik olim N.P.Ostroumov bo'ladi [11.]. U XIX asr oxirlarida Turkiston o'lkasi etnografiyasini o'rganishga kirishadi, og'zaki ijod namunalarini yig'a boshlaydi. Bu haqda uning o'zi shunday yozadi: "Mahalliy aholining maqol, topishmoq, afsona, ertak, qo'shiq, urf-odat, o'yinlari haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lish biz uchun mahalliy aholining psixologiyasini tushunishga yordam beradi va ular hayotining turli qirralarini anglash uchun kalit vazifasini o'taydi" [7,110]. N.Ostroumov to'plagan materiallarini "Сарты. Этнографические материалы" nomi bilan chop ettirdi. Risola uch jildidan iborat bo'lib, 1891-1895-yillar oralig'ida Toshkentda "Ф. и Г. Бр. Каменские" litografiyasida chop etilgan. To'plamning birinchi jildida mahalliy aholi ziyolilari va rus-tuzem maktabi o'qituvchilari tomonidan yozib olingan maqollarning 1100 tasi eski o'zbek yozuvida berilgan. Uchinchi jild esa to'laligicha o'zbek xalq maqollari va topishmoqlariga bag'ishlangan. Bu to'plamda N.Ostroumov mingta maqolni rus tiliga o'girib, 21 mavzu ostida bergan. Bundan tashqari, XIX asrning yirik shoiri Gulxaniyning "Zarbulmasal" asarini yanglishib, maqollarga asoslangan xalq ertagi deb, "Сова, сыч и филин" nomi bilan risola so'ngida joylashtiradi. Ertakdan so'ng o'zbek xalq maqollari haqidagi ilmiy va amaliy qarashlarini "Sartlarning maqol, matallari haqida ba'zi mulohazalar" ("Несколько замечаний относительно пословиц и поговорок сартов") maqolasida bayon etadi. Maqola o'zbek xalq maqollarining o'ziga xosligi, ularning shakllanish omillari, shakli va badiiyati haqidagi rus olimining ilk ilmiy qarashlari bayon etilgani bilan g'oyatda qimmatlidir.

N.P.Ostroumov xalq maqollari va matallarining tadqiqida rus folklorshunoslarining fikriga tayanib ish ko'radi. Jumladan, xalq maqollarini to'plash va nashr ettirish xususida V.Dalning ko'rsatmalariga amal qilsa, maqol va matallarni o'zaro farqlashda prof. F.Buslayev, prof. A.Potebnya fikrlariga tayanadi. To'g'ri, bu olimlarning rus maqollari va matallari xususida qilgan ishlari tahsinga sazovor, biroq ularning bu qarashlarini to'laligicha o'zbek xalq maqol va matallarida qo'llash hamisha ham o'zini oqlayvermaydi. Afsuski, keyinchalik ham folklorshunosligimizda bu qarash davom etdi, shu bois o'zbek maqol va matallarini farqlashda haligacha bir qarorga kelinmadi.

N.P.Ostroumov o'zbek xalq maqollarining shakllanish omillarini ham bir qadar tadqiq etishga harakat qiladi. Olim xalq maqollarining genezisi haqida fikr bildirib, shunday deydi: "Sartlarning maqol va matallari kelib chiqishi o'ziga xos qadimiy tarixiga ega. Sart maqollarining aksariyati umumturkiy bo'lib, boshqa turkiy xalqlarda ham qo'llanadi. Shuning uchun aynan bir maqol qirg'izlar, tatarlar va turklar nutqida ham uchraydi. Ba'zi maqollar sartlar bilan yonma-yon yashaydigan fors-tojik tillaridan o'zlashgan". [7,114] Darhaqiqat, o'zbek xalq maqollarining ildizi qadimgi turkiy xalqlarning ilk ibtidoiy davrlariga borib taqaladi.

Olim o'zbek xalq maqollarining shakllanishida uchta asos mavjud deb qaraydi: "Sartlarning kelib chiqishi umumturkiy bo'lgani kabi ularning maqol va matallarining ham shakllanishi umumiylik kasb etadi. Shuning uchun sart maqollaridagi mazmunni faqat sartlarning maishiy hayotiga tegishli deyish to'g'ri emas. Shunday bo'lsa-da, ularni o'rganish alohida e'tibor talab qiladi. Chunki ular sartlarning ma'naviy merosini tashkil qiladi" [7,114]. Ko'rinadiki, xalq maqollarining asosiy qismi xalqning maishiy hayot tajribalari asosida shakllanadi, ikkinchidan, xalqning diniy qarashlari va e'tiqodi ham xalq maqollarining shakllanishiga asos bo'ladi. Uchinchidan, yozma adabiyot ham xalq maqollarining paydo bo'lishida yetarlicha asos bo'lishini aytib: "Sart maqollarining shakllanishida diniy e'tiqod bilan birga, dinga alohida e'tibor bilan yondashgan va xalq orasidan yetishib chiqqan buyuk shoirlar So'fi Olloyor, Hazrati Yassaviy kabi ijodkorlarning ham ta'siri kattadir" [7,118], – deya ta'kidlaydi.

Xullas, rus missioneri N.P.Ostroumov o'zbek maqolshunosligida o'zining ilmiy va nazariy qarashlari bilan alohida o'rin tutadi. U xalq og'zaki ijodi materiallarini yig'ishdan va tadqiq etishdan ijtimoiy-siyosiy maqsad ko'zlagan bo'lsa-da, o'zbek folklorshunosligida xalq qo'shiqlari, ertaklari, maqollari, topishmoqlarining ilk bor yig'ilishi va nashr qilinishiga o'z hissasini qo'shdi [9,188].

Asl ismi Mulla Bekjon Rahmon o'g'li bo'lgan jadid adabiyotining yorqin namoyanda Bekjon Rahmon, Xorazm xalq respublikasi va "Yosh xivaliklar" ijtimoiy harakatining yetakchi vakillaridan bo'lgan. U ko'p qirrali yetuk olim bo'lib, jadid, siyosatchi, maorif noziri, adabiyotshunos, musiqashunos, folklorshunos sifatida tanilgan. Mulla Bekjon haqida folklorshunos olim S.Ro'zimboyev quyidagicha ma'lumot beradi: "1913-1918 yillarda Mulla Bekjon Istambul seminariyasida diniy va dunyoviy bilimlar bo'yicha tahsil oldi. Bunga qadar u yerda o'zbek adiblari Fitrat, Abdurahmon Sa'diy, Usmon Xo'ja va boshqalar o'qigan edilar. Mulla Bekjonning Turkiyada bo'lishi uni Ismoil Gaspirali boshchiligidagi yosh turklar harakati g'oyasi bilan oshno qildi. Natijada, u Xivaga kelib, "Yosh xivaliklar" safiga qo'shilib jadidchilik harakatini targ'ib qila boshladi".

To'plamning kirish qismida olim shunday yozilgan: "Do'rd-besh oy ichida qilg'on emgak orqasida yig'nab bilgan maqollarimizni alifbo tartibida boblarga ayirub, har maqolning bosh harfini e'tibora olub o'z bobina yozduk. Barchasi "577" durulidan iborat bo'lg'on maqollarni "O'zbekcha otalar so'zi" deb adab, siza sunduq. Bizdan so'ramoqlarni go'rsatmak, yoshlardan g'ayrat". demak, Bekjon Rahmon mazkur to'plamdagi maqollarni 4-5 oy ichida o'zi to'plagan va nashrga tayyorlagan. Bu haqda akademik T.Mirzayev quyidagicha ma'lumot beradi: "Xalq maqollarini sovet davrida ham to'plash va o'rganish dastavval kichik-kichik maqol to'plamlari nashr etishdan boshlandi. Shundaylardan dastlabkisi Xorazm materiallari asosida tuzilgan to'plamdir. Unda 564 ta maqol alfavit tartibida joylashtirilgan bo'lib, "Xalq adabiyoti" nomida kichik so'zboshi ham berilgan" [4,9].

Hozirgi o'zbek maqolshunosligining yangi davri bevosita xorazmlik jadid Bekjon Rahmon nomi bilan bog'liqdir. Mulla Bekjon o'zbek adabiyotshunosligi, musiqashunosligi, tilshunosligi va folklorshunosligiga oid yirik ilmiy tadqiqotlar yaratgan. Uning "O'zbekcha otalar so'zi" nomli to'plami o'zbek xalq maqollarining ma'lum bir jamlanmasi sifatida ilk bor nashr qilingan to'plamlaridan biri sanaladi.

Oradan biroz vaqt o'tib, ya'ni 1926-yilda o'zbek xalq maqollarining yana bir kitobi Moskvada SSSR xalqlari markaziy nashriyotida chop etildi. Bu kichik maqollar to'plamini yig'ib nashrga tayyorlovchi farg'onalik folklorshunos Sherhali Ro'ziyev edi [10]. Mazkur to'plamga Farg'ona vodiysi, asosan, Qo'qon atroflaridan to'plangan maqollar alifbo tartibida kiritilgan. Sherhali Ro'ziyevning faoliyati va ijodi haqida boshqa ma'lumot mavjud emas. Qo'limizda mavjud to'plamning ham so'z boshisi yo'q, faqat 711 ta maqolning eski o'zbek yozuvi asosida alifbo tartibidagi matni saqlanib qolgan. Ma'lum bo'lishicha, so'z boshida Sherhali Ro'zi "Darvesh" taxallusini qo'llagan. Taxallusdan ko'rinadiki, Sherhali Ro'zi nafaqat folklorshunos, balki ijodkor shoir ham bo'lgan. Sherhali Ro'ziyevning ilmiy-ijodiy faoliyatini topish va o'rganish adabiyotshunoslarimizning oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

To'plam 1926-yili Moskvada arab alifbosida nashr qilingan. Kitob jami muqovadan tashqari, so'z boshi bilan birga 52 sahifani tashkil etadi. To'plamda arab alifbosidagi harflar tizimida 711 ta maqol kiritilgan. To'plamga kiritilgan maqollar quyidagicha tartibga ega: "alif" harfi ostida 1-195, "be" harfi ostida 196-277gacha, "pe" harfi ostida 278-288gacha, "te" harfi ostida 289-334, "jim" harfi ostida 335-340gacha, "che" harfi ostida 341-352, "xo" harfi ostida 353-360, "dol" harfi ostida 361-375, "ro" harfi ostida 376-378, "ze" harfi ostida 379-384, "sin" harfi ostida 385-417, "shin" harfi ostida 418-423, "g'ayn" harfi ostida 424-431, "fo" harfi ostida 432, "qof" harfi ostida 433-497, "kof" harfi ostida 497-560, "gof" harfi ostida 561-568, "lom" harfi ostida 569-570, "mim"

harfi ostida 571-588, “nun” harfi ostida 589-596, “vov” harfi ostida 597, “hoy hutti” harfi ostida 598-608, “yoy” harfi ostida 609-694, “ayn” harfi ostida 696- 700, “xe” harfi ostida. To‘plam qayta chop etilmagan. To‘plamdagi maqollar mavzusi rang-barang bo‘lib, mavzuga qarab ajratilmagan. Sherali Ro‘zi to‘plagan maqollarda ham lokal xususiyatlar ko‘rinadi, shuningdek, to‘plamdagi ba‘zi maqollar ikki jildli “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamiga kiritilmay qolgan.

Unga kirgan maqollarning ko‘pchiligi ayni bir hududda qo‘llanilgani sabab Gulxaniyning “Zarbulmasal” asaridagi maqollar bilan bir xillikni tashkil etadi. To‘plamning yana bir o‘ziga xosligi har bir harf ostida berilgan maqollar so‘ngida xalq tilida qo‘llanadigan qo‘pol va dag‘al maqollar ham keltirilganidir. Bu holatni ham boshqa to‘plamlarda uchratmadik. To‘plamda “Alif” harfi ostida 1) “Arava o‘q yer, aravakash bo‘q yer”; 2) “O‘g‘rining ko‘ti quvish”; 3) “Avval o‘yinga tushma, tushganingdan keyin ko‘t qimirlatishni qo‘yma”; 4) “Ulfating olaqarg‘a bo‘lsa, yemishing bo‘q bo‘lar”; 4) “Eshakni tarbiya qilsang oxurga chichar”; 5) “Echkiniki hamma vaqt ochilib tursa ham, hech kimning ishi yo‘q, qo‘yniki bir marta ochilsa, hamma kuladi” kabi qo‘pol, vulgar maqollar ham berilgan. Bu mazkur davr ijtimoiy qatlam ommaning saviyasi, turmush darajasini qay darajada ekanligini ko‘rsatadi [10].

Hodi Zarifovning maqolshunoslik borasidagi keyingi ishi 1947 yilda nashr etilgan “Otalar so‘zi – aqlning ko‘zi”[8] to‘plamidir. Bu to‘plam ham maqolshunoslik, uning nashri uchun muhim o‘rin tutadi.

Shuningdek, 1939-yilda B.Karimov tomonidan “Maqollar va hikmatli so‘zlar” va 1941-yilda yozuvchi Sharif Rizo, O‘.Azimov, O‘.Xolmatovlar hamkorligida ham shu nom ostida to‘plam e‘lon qilindi. M.Afzalov esa S.Xudoyberganov, S.Ibrohimovlar bilan hamkorlikda “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamini tartib berdi. M.Rahmonov, Husayn Shams va Rustam Komilovlar to‘plagan maqollarni ham o‘z ichiga olgan bu maqollar to‘plami 1958, 1960, 1965 va 1978-yillarda to‘rt marta qayta-qayta nashr etildi. Unda salkam 4,5 ming maqol jamlangan edi. 1959-yilda Y.Chernyavskiy va V.Ro‘zimatovlar tarjimasida rus tilida maqollar to‘plami nashrdan chiqdi. Nihoyat, M.Ahmadboyeva tuzgan “Maqollar”(1960), R.Jumaniyozov tartib bergan “So‘z ko‘rki – maqol” (1962, 1964, 1970) to‘plamlari yuzaga keldi.

O‘zbek xalq maqollarini to‘plash va ommaga yetkazishda 70-80-yillarda yanada jiddiyoq yondashildi. Bu sohadagi dastlabki ish E.Siddiqov tuzgan “Dengizdan qatralar” (1976) to‘plami bo‘ldi. Unda ikki mingdan ziyodroq o‘zbek maqollari alifbe tartibida jamlangan edi. Bu davrda T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, A.Musaqulov, M.Madrahimova singari folklorshunoslar g‘ayrati bilan 4 ming maqoldan tartib berilgan. “O‘zbek xalq maqollari” (1978, 1981 va 1984) to‘plami yuzaga keldi. Bunda akademik To‘ra Mirzayevning xizmatlari alohida bo‘lganini qayd etmoq joiz.

T.Mirzayev. Olim ustozi Hodi Zarifning maqolshunoslik ishlarini davom ettirib, 1987-yilda o‘zbek folklori arxivi materiallari asosida o‘zbek xalq maqollarining asosiy qismini o‘z ichiga olgan “O‘zbek xalq maqollari” ikki jildligini tayyorlashda bosh bo‘ldi va O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Til va adabiyot institutining folklor bo‘limi jamoasi bilan birgalikda nashrga tayyorladi. Bu to‘plam maqollarning mukammal nashri bo‘lib, kelajakda to‘plamga kirmay qolgan maqollar bilan yanada to‘ldirilishi, mukammallashtirilishi nazarda tutilgan. Biroq keyingi nashrlar shu to‘plamning qayta nashri bo‘lib qolaverdi.

Xullas, o‘zbek xalq maqollariga bo‘lgan qiziqish, ularga og‘zaki ijodning alohida janri sifatida qarash va to‘plab nashr ettirish masalalar tarixi ancha olis davrlarga borib taqaladi. Shunday bo‘lsa-da, xalq maqollarini alohida to‘plam sifatida nashr ettirish va ilmiy jihatdan tadqiq etish ishlari asosan XIX asrning oxiri XX boshlariga e‘tiboran shakllandi. Xalq maqollarini to‘plash va nashr ettirish borasida bir qancha kamchiliklari bo‘lsa-da xorijlik olimlarning ham xizmati katta bo‘ldi. XX asrga kelib o‘zbek folklorshunosligi shakllangach, xalq maqollarini ilmiy o‘rganish va nashr ettirish ishlariga alohida e‘tibor qaratildi va o‘zbek maqolshunosligi yanada takomillashdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдурауф Фитрат. *Энг эски адабиёт намуналари*. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – б.12.
2. Бафоев Ф. *Ўзбек ва немис халқ мақолларининг қиёсий-типологик тадқиқи*: Филол. фан. б-ча фалсафа д-ри (PhD)... дисс. – Тошкент, 2021. – Б.33.
3. Карим Б. Ҳерман Вамбери – Ўзбек мақоллари таржимони // *Жаҳон адабиёти*. – Тошкент, 2018. – № 12. – Б. 178-183.
4. Мирзаев Т. *Ўзбек халқ мақоллари / Ўзбек халқ мақоллари ва унинг ушбу наири ҳақида*. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 9.
5. Нурмуродов Й. *Ўзбек фольклори немис тилида*. – Тошкент: Фан, 1987. – Б.10.
6. Нурмуродов Й.Б. *История изучения и проблем научно-литературного перевода узбекского фольклора на немецкий язык: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук*. – Тошкент: Фан, 1983. (Нурмуродов Й. *Ўзбек фольклори немис тилида*. – Тошкент: Фан, 1987. – Б.7.)
7. Остроумов Н.П. *Сарты. Этнографические материалы. Выпуск третий. Пословицы и загадки сартовъ*. – Тошкент: Еипо-Литография торг. Дома. Ф. и. Г. Бр. Каменские, 1895. – С. 110.
8. *Оталар сўзи – ақлнинг кўзи. Тўпловчи ва тузувчи: Ҳ. Зарифов*. – Тошкент, 1947.
9. Рўзимбоев С., Раҳимов В., Матёқубов Б. *Хоразм жадида адабиёти намояндаси Мулла Бекжон Раҳмон ўғлининг адабий мероси/ “Ўзбек адабиётишунослигида талқин ва таҳлил муаммолари” мавзусидаги илмий-назарий анжуман материаллари*. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2014. – Б. 188-191.
10. *Ўзбек мақоллари / тўпловчи ва тузувчи: Шерали Рўзи*. – М., 1926.
https://ru.wikipedia.org/wiki/Остроумов_Николай_Петрович.
https://books.google.co.uz/books/about/Eski_savlar.html?id=W67ZfvdXCBA&redir_esc=y
<https://www.kitapsepeti.com>.

